

УДК 572.71:904.5 (477.51)

<https://doi.org/10.33989/2021.7.2.261558>

Ю. В. Долженко

Інститут археології Національної академії наук України

Нова пошта, 64, м. Київ

yuriy_dolzhenko@ukr.net

ORCID 0000-0001-9807-2835

МОРФОЛОГІЯ ЧОЛОВІЧИХ ЧЕРЕПІВ XVII–XVIII СТ. ІЗ БАТУРИНА

Матеріал і методи. Статтю присвячено публікації та порівняльному аналізу чоловічої краніологічної серії XVII–XVIII ст. з міста Батурина, знайденої під час розкопок В. П. Коваленка, О. Б. Коваленка, Ю. М. Ситого, В. І. Мезенцева, В. Скорохода, 2005–2015 рр. на території Фортеці (собор Животворної Трійці) та в перевідкладеннях. У роботі використано комп'ютерні програми, які створили Б. О. й О. Г. Козінцеви 1991 р. Залучено 14 краніометричних ознак за Р. Мартіном.

Мета роботи – ввести в науковий обіг новий матеріал і визначити місце краніологічної серії серед відомих антропологічних типів. Для цього дати загальну морфологічну характеристику чоловікам з Батурина XVII–XVIII ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи (синхроністичний метод), визначити відстані між окремими серіями XII–XIX ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу й з'ясувати місце чоловіків з Батурина в системі краніологічних типів Східної Європи.

Результати. Вперше було створено загальну чоловічу серію з Батурина XVII–XVIII ст., до якої залучено 74 черепа. Застосувавши порівняння квадратичних відхилень 69 основних ознак та індексів чоловічих черепів із Батурина зі стандартними, можна припустити, що досліджувана вибірка неоднорідна за складом. При порівнянні чоловічої досліджуваної групи XVII–XVIII ст. з синхронними та більш ранніми серіями XII–XIX ст. зі Східної, Центральної та Західної Європи методом багатовимірного канонічного та кластерного аналізу відзначено її найбільшу подібність до міських черепів з київського Подолу.

Висновки. Згідно з середніми значеннями краніометричних ознак, чоловічу групу можна віднести до центральноукраїнського антропологічного типу в зв'язку з брахикранною черепною коробкою, відносно широким обличчям та великим кутом випинання носових кісток.

Ключові слова: краніометрія; фізична антропологія; місто; Батурина; XVII–XVIII ст.; черепа чоловіків; морфологія.

Вступ. Після створення УРСР було репресовано багатьох антропологів, таких як Ф. К. Вовк, Р. Єндик 1934, С. Л. Рудницький, Ан. Носов тощо (Історія відділу біоархеології). В незалежній Україні антропологія як розділ біології не відновилася. Тож на сьогодні рівень розвитку антропології в Україні слід визнати недостатнім. Зник і не відновлюється соматологічний напрям досліджень (останні експедиції провадилися у 1960–1999 рр.) (Дяченко, 1965; Дяченко, 1986; Сегеда, 2001; Хить, 1983), немає чинних наукових шкіл із фізичної антропології як розділу біології, котрий включає морфологію посткраніального скелета й краніологію загалом. В Україні відсутні Інститут антропології та музей антропології, а також фахові журнали з антропології як складової біологічної науки. В незалежній країні антропологія як розділ біології не відновилася. Але існують і позитивні тенденції, це захист двох дипломних магістерських робіт з антропології на базі біологічних та медичних факультетів: «Морфологічна мінливість черепа *Homo sapiens* із могильника Біленьке» В. В.

Штогрін (2019) і О. В. Худякової (2002) та було захищено три кандидатські дисертації. Дві за спеціальністю 14.03.01 «нормальна анатомія» (Горбенко, 1996; Худякова, 2012), одна – за спеціальністю 14.01.22 «Стоматологія» (Артем'єв, 2012).

І. Г. Підоплічко підкреслював, що антропологія, першу чергу, є наука біологічна, оскільки вона досліджує людину як організм, а також указував і на її соціальність, позаяк вона вивчає расові, племінні й етнічні особливості людей та становлення суспільства (Підоплічко, 1960, с. 7). Це визначає широту і багатогранність проблем, які охоплює антропологія, не кажучи вже про їхню важливість і надзвичайну актуальність.

В. П. Алексеєв наголошував, що значення відомостей з краніології українського народу неможливо переоцінити. Вони дають можливість, по перше, порівняти антропологічний тип сучасного населення України з типом окремих племінних груп середньовічного слов'янства, по друге, надійно зіставити українців з народами, що їх оточують, що не завжди можна зробити на підставі соматологічних даних через різницю в методиці роботи з матеріалами окремих дослідників (Алексеєв, 1971, с. 30).

Як підсумувала висновки численних науковців В. Ю. Бахолдіна, проблема інформаційної змістовності даних вивчення людського черепа є однією з головних в антропології. Складність цієї проблеми зумовлена тим, що череп складається з кількох морфологічних комплексів, різних за походженням, динамікою розвитку, статевою та віковою мінливістю тощо (Бахолдіна, 2008).

Батурина займає особливе місце серед історичних міст України: під кінець 1620-х рр. він мав постійне населення (Кулаковський, 2006, с. 260), у 1669–1708 рр. тут перебувала резиденція гетьманів Лівобережної України. 2 листопада 1708 р. місто загинуло під час Північної війни, через що стало еталонною археологічною пам'яткою козацької доби. Силами експедиції історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту, науковців ІА НАНУ під керівництвом д. і. н. О. П. Моці, к. і. н. В. П. Коваленка та Ю. М. Ситого, за підтримки професора університету Торонто В. І. Мезенцева було обстежено територію міста, виявлено цвинтарі церков і поховання XVII–XVIII ст. у різних частинах міста (Когут, Мезенцев & Ситий, 2021; Ситий, 2011, с. 107).

Антропологічне вивчення Лівобережжя козацького часу розпочав В. І. Бушкович (Bushkowitsch, 1927; Bushkowitsch, 1928) і продовжив В. П. Алексеєв (Алексеєв, 1971, с. 232–271; Алексеєв, 2008, с. 311–336). Останній опрацював і об'єднав у групу східних українців (27 чоловічих і 10 жіночих черепів із Харківської та Полтавської губ.), хоча Полтава завжди належала до центральної України. Коротка попередня публікація з етнічної краніоскопії мешканців м. Батурина вийшла 2012 р. (Гарига & Долженко, 2012, с. 24–27), а згодом – англійською мовою (Dolzhenko, 2014a, р. 40–56). Дана міська серія є однією з п'ятиох краніологічних груп, що датуються XVII–XVIII ст. і були протягом XX–XXI ст. отримані під час археологічних досліджень на території Лівобережжя Дніпра.

Мета роботи – ввести в науковий обіг новий матеріал, дати загальну морфологічну характеристику батуринців XVII–XVIII ст. на тлі краніологічних груп із суміжних етнічних територій України та Східної Європи (синхроністичний метод), визначити відстань між окремими чоловічими серіями XVII–XIX ст. та з'ясувати місце чоловіків з м. Батурина XVII–XVIII ст. у системі краніологічних типів Східної Європи.

Матеріали і методи. Статевовікові визначення та вимірювання антропологічного матеріалу проводились у Києві в лабораторії Інституту археології НАН України. На відміну від дослідження 2009 р., під час якого було опрацьовано 82 черепи (54 чоловічих і 28 жіночих та їх уламки) з розкопок 2005–2009 рр. на території фортеці (собор Животворної Трійці) та перевідкладення (Ситий, 2011, с. 107–143; Dolzhenko, 2014b, р. 40–56) автор опрацював ще 21 череп (17 чоловічих та чотири жіночих), отриманий 2015 р. під час розкопок Ю. Ситого (Ситий & Мезенцев, 2015, с. 229). Всього автор опрацював усі 107 черепів дорослих, котрі на час дослідження були доступні завдяки археологічним розкопкам. Зокрема загальна чоловіча серія з Батурина складається з 74 черепів. В цілому вибірка добре збережена й репрезен-

тативна, бо для палеоантропологічного матеріалу успіхом вважається отримання інформації про понад 50 індивідів ($n > 50$) (Богатенков & Дробышевский, 2013, с. 69). У цій роботі йтиметься тільки про чоловіків, позаяк жіноча серія потребує окремого дослідження.

Черепи вимірювалися за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном (Martin, 1928) указувалася нумерація ознак, а назомаллярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми (Алексеев & Дебец, 1964, Рис. 14, с. 53). Визначення краніометричної точки лямбда провадилось за методом Л. Г. Д. Бакстона та Г. Д. Моранта (Buxton & Morant, p. 19-47). Для оцінки вимірюваних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец (Алексеев & Дебец, 1964). Стаття похованих визначалась як з урахуванням посткраніального скелета, так і за особливостями будови черепа. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік (Brothwell, 1972; Bruzek, 1995, p. 93–106; Bruzek, 2002; Bruzek et al., 2017; Vallois, 1937, p. 499-532).

При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми «PCCOMP», «PCDENDU» й «CANON», які створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1993 р., а для виявлення відсотків – програму А. В. Громова (1996 р.) (пакет програм був подарований автору під час стажування у м. Санкт-Петербург).

Також було враховано, що групи, котрі при типологічній класифікації потрапляють до однієї категорії, можуть виявитися дуже далекими за походженням навіть у євразійському масштабі. Це підтвердив О. Г. Козінцев на прикладі андроновської (алакульско-кожумбердинської) групи з Західного Казахстану. Тому дослідник упевнений, що встановити близькість чи походження серій можна тільки за допомогою точних статистичних методів, а типологію називає грубим і дезорієнтувальним інструментом аналізу (Козінцев, 2016, с. 388–389).

Результати та їх обговорення. *Морфологічна характеристика краніологічного типу населення.* Як уже зазначалося, чоловіча краніологічна серія включає 74 черепів, але не всі черепи добре збереглися (трапляються й уламки, з яких можна взяти тільки один вимір). Середні дані по всіх ознаках розміщені в табл. 1. Вони і є основою загальної краніологічної характеристики досліджуваного міста.

Розвиток м'язового рельєфу черепів помірний. Надперенісся та надбрівні дуги розвинуті середньо. Соскоподібні відростки розвинуті добре (2,4 бала).

Чоловіча серія характеризується помірною довжиною і великою шириною черепа і складається з трьох доліхокранних, 16 мезокранних та 46 брахікранних черепів, в середньому за черепним індексом (81,7) вона брахікранна, що не характерно для слов'ян у цілому. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами велика. Відносна висота черепної коробки помірна, на межі з високими категоріями розмірів. За першим висотно-поздовжнім показником (75,9) вибірка гіпсікранна, на межі з помірними категоріями. За другим висотно-поперечним індексом (93,0) чоловіча вибірка метріокранна, що свідчить про помірну в цілому висоту черепа в цій групі (табл. 1). Вушна висота вкладається в показники середніх розмірів, на межі з великими абсолютними розмірами. Лобна кістка має помірну ширину у фронтальній та велику в дорсальній площині. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом потрапляє до середньої категорії. Ширина потилиці помірна, на межі з великими категоріями розмірів (Алексеев & Дебец, 1964, табл. 6, с. 116).

Величкий діаметр у середньому помірний (135,7 мм), варіація його велика: від дуже малих розмірів (125,0 мм) у черепа з пох. 189 до дуже великих (145,3 мм) у черепа з поховання 293, розкопки 2015 р. на території собору. Верхня висота обличчя (66,6 мм), визначена за даними 64 черепів, відноситься до малої категорії розмірів. При цьому відносна висота й ширина ортогнатного обличчя за верхньолицьовим індексом (49,0), характеризує обличчя як широке (еуріен), ці дані доповнює загальнолицьовий показник (84,0), що також указує на широке обличчя в групі (еурипрозопія). До ознак, які визначають чи відповідають за

**Середні розміри та індекси чоловічих черепів XVII–XVIII ст. з Батурина
(замкова Воскресенська церква, собор, фортеця, церква Живонавальної Трійці,
перевідкладення). Загальна серія**

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	N	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	180,1	69	6,2	0,75	0,53	166,0	192,0
8	Поперечний діаметр	146,9	64	4,8	0,60	0,42	135,0	158,0
17	Висотний діаметр	136,8	63	5,4*	0,68	0,48	121,0	148,0
5	Довжина основи черепа	102,3	62	4,3*	0,54	0,38	91,0	111,0
9	Найменша ширина лоба	97,7	68	3,9**	0,48	0,34	88,0	106,6
10	Найбільша ширина лоба	123,7	65	4,9	0,60	0,43	111,0	133,0
11	Ширина основи черепа	127,8	59	4,6	0,60	0,43	118,0	138,7
12	Ширина потилиці	111,7	60	4,6	0,59	0,42	101,0	126,0
29	Лобна хорда	111,5	67	4,5	0,55	0,39	99,0	121,0
45	Виличний діаметр	135,7	63	4,8	0,60	0,42	125,0	145,1
40	Довжина основи обличчя	98,3	58	4,8	0,63	0,44	90,0	109,0
48	Верхня висота обличчя	66,6	62	3,5**	0,44	0,31	60,0	75,2
47	Повна висота обличчя	114,1	31	6,8	1,21	0,86	97,0	130,0
43	Верхня ширина обличчя	105,6	68	4,0	0,48	0,34	92,0	114,0
46	Середня ширина обличчя	96,8	60	5,2*	0,67	0,47	87,0	111,5
55	Висота носа	50,6	61	2,8	0,35	0,25	47,0	61,0
54	Ширина носа	24,9	60	1,9	0,25	0,18	20,7	29,0
51	Ширина орбіти	42,3	62	1,8*	0,23	0,16	39,0	46,0
52	Висота орбіти	32,0	62	2,0	0,26	0,18	27,0	38,0
20	Вушна висота	116,6	59	3,4**	0,45	0,32	109,2	125,7
SC (57)	Симотична ширина	9,6	65	1,8	0,22	0,16	6,0	13,0
SS	Симотична висота	4,5	64	1,2*	0,15	0,11	2,0	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	20,3	59	2,2	0,29	0,20	16,3	27,0
MS	Максилофронтальна висота	8,2	58	1,9	0,26	0,18	5,0	13,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,0	59	2,1	0,27	0,19	20,0	28,0
DS	Дакріальна висота	12,4	58	1,8*	0,24	0,17	8,0	16,6
FC	Глибина іклової ямки	-5,2	57	1,7*	0,22	0,16	-1,2	-8,0
31	Потилична хорда	94,8	59	5,6*	0,73	0,51	85,0	107,0
32	Кут профілю лоба від nas.	87,2°	46	4,2*	0,61	0,43	80,0°	95,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	79,2°	46	4,5*	0,67	0,47	71,0°	88,0°
72	Кут загальнолицьовий	85,6°	47	3,7*	0,55	0,39	76,0°	92,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	86,5°	45	4,4*	0,65	0,46	74,0°	94,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	78,8°	44	5,9	0,89	0,63	68,0°	89,0°
75(1).	Кут випинання носа	31,4°	51	4,9	0,69	0,49	20,0°	41,0°
77.	Назомалярний кут	139,0°	60	5,0*	0,64	0,45	128,0°	151,0°
P	Зигмаксиллярний кут	128,4°	59	4,6**	0,59	0,42	119,0°	144,0°
	Надперенісся	2,5	74	0,9	0,11	0,08	1,0	5,0
	Надбрівні дуги	1,8	70	0,4	0,05	0,03	1,0	3,0
	Зовнішній потиличний горб	1,4	66	1,0	0,12	0,09	0,0	4,0
	Соскоподібний відросток	2,4	61	0,7	0,09	0,06	1,0	3,0
	Передньоносова ость	3,8	59	1,0	0,13	0,09	1,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	519,3	56	10,0**	1,34	0,95	495,0	541,0
60	Довжина альвеолярної дуги	54,2	54	3,3*	0,44	0,31	46,0	61,0
61	Ширина альвеолярної дуги	62,7	54	3,7*	0,50	0,36	52,0	71,0
7	Довжина потиличного отвору	35,5	58	2,8*	0,37	0,26	30,0	58,0
16	Ширина потиличного отвору	30,8	56	1,8**	0,24	0,17	27,6	33,0
Sub. NB	Висота вигину лоба	24,7	65	2,4*	0,29	0,21	20,0	31,0
OS	Висота вигину потилиці	26,0	58	2,9	0,38	0,27	20,0	31,0
Індекси:								
8:1	Черепний	81,7	65	3,9*	0,48	0,34	73,0	91,6
17:1	Висотно-поздовжній	75,9	62	3,5*	0,45	0,32	67,4	85,8
17:8	Висотно-поперечний	93,0	62	4,9*	0,62	0,44	79,6	105,8
9:8	Лобно-поперечний	66,9	65	5,4*	0,67	0,48	57,9	98,8

20:1	Висотно-поздовжній	64,9	58	2,7	0,36	0,25	59,3	72,2
20:8	Висотно-поперечний	79,2	58	3,2	0,42	0,30	67,1	86,2
10:8	Коронарно-поперечний	84,4	64	3,2*	0,40	0,28	77,6	92,3
9:10	Широтний лобний	78,9	64	3,8	0,48	0,34	68,8	90,2
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,5	61	3,8	0,49	0,34	82,2	102,2
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,6	58	3,4	0,44	0,31	36,4	57,0
9:45	Лобно-виличний	71,7	61	3,5	0,44	0,31	61,4	78,7
10:45	Коронарно-виличний	91,0	60	4,3*	0,56	0,39	78,9	102,4
40:5	Випинання обличчя	96,1	57	4,3*	0,57	0,40	88,0	106,5
47:45	Загальний лицьовий	84,0	27	4,4**	0,84	0,59	77,5	91,7
48:45	Верхній лицьовий	49,0	59	2,8**	0,36	0,25	40,6	53,9
47:45	Загальнолицьовий	84,0	27	4,4**	0,84	0,59	77,5	91,7
54:55	Носовий	49,3	62	3,8**	0,48	0,34	38,7	57,1
DS:DC	Дакріальний	51,6	58	7,9**	1,04	0,74	29,6	71,1
SS:SC	Симотичний	46,8	64	10,8	1,35	0,95	26,1	77,8
MS:MC	Максилофронтальний	39,8	58	9,2	1,21	0,85	22,2	68,4
52:51	Орбітний	75,7	63	4,5**	0,57	0,40	67,5	86,4
63:62	Піднебінний	78,6	57	7,7*	1,02	0,72	64,2	97,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,0	54	8,5*	1,15	0,81	98,3	134,2

M – середня арифметична величина; **n** – кількість випадків; **σ** – середні квадратичні відхилення; **m (M)** – похибка середньої арифметичної величини; **ms** – похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

сплощеність лицьового відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомаллярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя (Алексеев, 2008, с. 55). В чоловічій серії з Батурина ці кути малі (відповідно 139,0° і 128,4°), що свідчить про добре профільоване обличчя, глибина іклової ямки в середньому помірна. Відносно мала висота орбіт і середня їх ширина зумовлюють малий орбітний індекс (75,7), що вказує на низькі орбіти (хамеконхія) за максилофронтальним показником. Носовий отвір чоловічої серії черепів характеризується помірною шириною та малою висотою (на межі з середніми абсолютними розмірами). В цілому, носовий індекс (49,3) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). Перенісся помірно високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом. Кут випинання носа (31,4°) великий. Нижній край грушоподібного отвору (*anthropinae*) становить 65,3%. Своєю чергою, передньоносова ямка (*fossae praenasales*) зафіксована в 34,6%, що свідчить про певну степову домішку. Іклові ямки розвинуті помірно (-5,2). Загалом чоловіча група належить до великої європеїдної раси, але брахікранна черепна коробка потребує окремого дослідження з етногенезу. Посилаючись на роботу Т. О. Рудич (Рудич 2014, с. 114), досліджувану чоловічу вибірку можна охарактеризувати як центральноукраїнський антропологічний тип у зв'язку з брахікранною черепною коробкою, відносно широким обличчям та великим кутом випинання носових кісток. Але на сьогодні антропологи ще не розробили повної таблиці з типології населення Східної Європи XIV–XIX ст. за даними краніології.

Порівняння квадратичних відхилень 63 основних ознак (без максилофронтальних вимірів і показника) та індексів черепів із Батурина зі стандартними виявило, що чоловічі черепи відрізняються підвищенням мінливості за 27 ознаками (42,8%) і зниженням – за 14 (22,2%). Стандартними є 26 ознак (41,2%) від досліджених 63 (табл. 1). Отже, можна припустити, що досліджувана вибірка за антропологічним складом неоднорідна.

Міжгруповий багатовимірний аналіз. Для виявлення аналогів серед близьких у часі груп було зіставлено вивчену серію з Батурина (фортеця, церква Живонавальної Трійці, собор, перевідкладення) та широке коло порівняльних матеріалів XV–XIX ст. зі Східної Європи (крім Кавказу). Як до канонічного (Дерябин, 2008, с. 212–230), так і до кластерного багатовимірного аналізу (Дерябин, 2008, с. 230–276) залучалося 65 груп: м. Ужгород (Долженко, & Мойжес, 2019, с. 192–205; Долженко, & Мойжес, 2020, с. 71–77); Лютецька XVII–XVIII ст. (Долженко, 2012а; Долженко, 2017; Коваленко, & Луговий, 2009; Коваленко, & Луговий, 2010); Київський Поділ XVI–XVIII ст. (Тараненко, Вікторова, Кода, & Долженко, 2014, с. 249–

254; Долженко, 2016, с. 3-17); Луцьк (збірна серія) XVII–XX ст. (Бірюліна, & Долженко, 2014; Долженко, 2014, с. 7-25; Долженко, & Мазурик, 2015, с. 368-386); київський Арсенал (Долженко, 2010, с. 11-17; Долженко, 2011, с. 118-134; Івакін, & Балакін, 2007, с. 17-26; Івакін, & Балакін, 2008, с. 9-23); Вінниця (Долженко, & Потехіна, 2018, с. 305-310; Долженко, & Потехіна 2019, с. 384-387; Виногородська, Потехіна, & Долженко, 2020, с. 24-52), Рівне (Долженко, & Прищепа, 2015, с. 7-16); Ратнів XIV–XV ст. (Долженко, & Златогорський, 2016, с. 11–22); Жовнино XVI–XVIII ст. (Долженко, & Прядко, 2014, с. 43–50; Dolzhenko, 2014b, p. 119-132), Підборці (Долженко, Пшеничний, & Бардецький, 2020, с. 6-9; Долженко, Пшеничний, & Бардецький, 2021, с. 43-66); могильник біля слободи Каламіта (Крим) XIV–XVII ст. (Соколова, 1963, с. 144); Чигирин XVI–XVII ст. (Рудич, 2014, с. 170-171); київський Михайлівський Золотоверхий монастир XV–XVIII ст. (Рудич, 2014, с. 179-180); Вишгород XVII ст. (Рудич, 2014, с. 185); Меджибіж XIV–XVI ст. (Рудич, 2010, с. 129-130); Білгород XVII–XIX ст. (Безбородьх, & Долженко, с. 104-120); Суми другої половини XVII–XVIII ст. (Білинська, & Долженко 2013, с. 208-214); Степова Наддніпрянина (Долженко, & Хоменко, 2021); Курська губ. (Алексеев, 2008, Табл. 63, с. 311-336); Одеса (Алексеев, 2008, с. 315-316).

Білоруси представлені трьома серіями: с. Лукомль (центр Вітебської обл.), с. Пруси (центр Мінської обл.) (Саливон, & Васильев, 2015, Табл. 6.1.1. с. 191–193) та вибірка з Полісся (Тетако, Миквулич, & Саливон, 1978, с. 27–28).

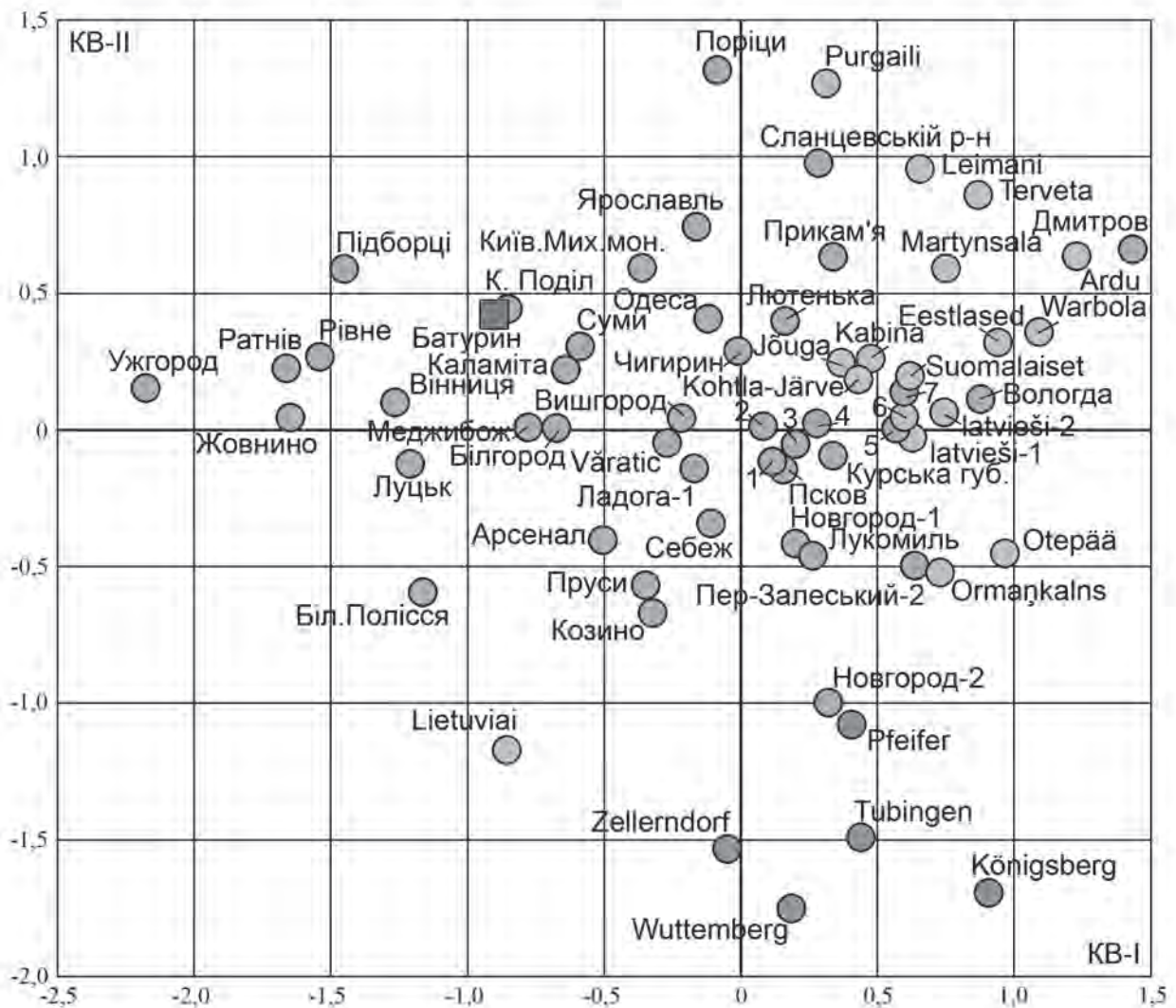

Рис. 1. Розташування 65 серій XII–XIX ст. території Європи у просторі I та II KV за 14-а краніологічними ознаками. 1 – Переяславль-Залеський-1; 2 – Орловська губернія; 3 – Степова Наддніпрянина; 4 – Orheiul Vechi; 5 – Стара Ладога-2; 6 – latvieši-3; 7 – Стайки.

Росіяни представлені серіями: Орловська губ. (Алексеев, 2008, Табл. 62, с. 309-310); Себеж (Алексеев, 2008, Табл. 67, с. 319-320); Стара Ладога-1 (Алексеев, 2008, Табл. 66, с. 317-318); Стара Ладога-2 (Моисеев и др., 2016, с. 390-399); Ярославль XVII ст.; Дмитров XII–XVI ст. (Гончарова, 2011, с. 205-206); Псков XIV–XVI ст. (Санкина, 2000, с. 14-15); Козіно XVIII ст. (Евтеев, 2011, с. 433-440); Новгород-1 (Евтеев, & Олейников, 2015, с. 176-192); Новгород-2 XVI–XVIII ст. (Евтеев, 2015, с. 317-318); Поріци (Порицы, Ижоры, РФ) (Широбоков, & Верховцев, 2016, с. 408-421); м. Вологда XV–XVII ст. (Моисеев, Хартанович, & Широбоков, 2012, с. 97); Прикам'я XVI–XVIII ст. (Широбоков, 2018, с. 94); Переяславль-Залеський-1 XVI–XVII ст., Переяславль-Залеський-2 XVI–XVIII ст. (Рассказова, 2019, с. 77-78), с. Стайки (Долженко, 2012b; Петраускас, Готун, & Квітницький, 2008; Потехіна, 2016; Потехіна, 2020).

Балти – 16 серій: латиші представлені трьома серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова, – Леймані (*Leimaņi*) (Денисова, 1977, с. 241-243); Пургайлі (*Purgaiļi*) XVIII ст. (Денисова, 1977, с. 255-258); Мартинсала XIV–XVII ст. (Денисова, 1977, с. 223-228); Тервете (*Tērvete*) (Денисова, 1977, с. 223-228); трьома групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В. П. Алексеев: Латиші-1 (Дурбе), Латиші-2 (західні) і Латиші-3 (Лудза) (Алексеев, 2008, Табл. 20, 21, 22, с. 226–231), та однією XIX ст. за Г. В. Зариня – Орманькалнс (Зариня, 1990, с. 117).

Залучалися також литовці (*lietuviai*) з м. Каунас (*Kaunas*). Однак, за припущенням дослідника литовської групи В. П. Алексеева, литовці не становили більшості серед мешканців м. Каунаса, де було багато поляків і євреїв (Алексеев, 2008, с. 234-235).

Серії естонців: Отепя (*Otepää*) XIV–XVI ст. (Марк, 1956, с. 221–223), Кабіна (*Kabina küla*) XVII ст. (Марк, 1956, с. 221–223); Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) XVII–XVIII ст. (Марк, 1956, с. 221–223), Арду (Моисеев, Хартанович В. И., & Широбоков, 2012, с. 71–79); Варбола (*Warbole*) XIV–XVII ст. (Марк, 1956, с. 191–192, 221–223); село Йиуга (*Jõuga*) в парафії Алутагузе (Марк, 1956, с. 191–192, 221–223); естонці (*eestlased*) (Алексеев, 2008, с. 240-241) та фіни (*suomalaiset*) (Алексеев, 2008, с. 238-239).

Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (*Văratîc*) Ришканського р-ну (XVII–XIX ст.) і Старий Орхей (*Orheiul Vechi*) (XIV–XV ст.) (Великанова, 1975, Табл. 85, с. 144–145).

Орім того, залучалися такі п'ять груп: з Німеччини – Кенігсберг (*Königsberg*) XVII–XIX ст. (Березина, 2010, с. 872); Целендорф (*Zellerndorf*), Пфайфер (*Pfeifer*), Вюртемберг (*Wuttemberg*) і Тюбінген (*Tubingen*) (Евтеев и др., 2020, с. 90–104).

За I канонічним вектором (КВ) (22,7% загальної дисперсії) серія черепів з Батурина (рис. 1) отримує великий від'ємний значення вектора (–0,907, Табл. 2). За даним КВ простежується її близькість до вибірок із Київського Подолу (–0,851), м. Суми (–0,589) та литовців (–0,853). На розподіл чоловічих серій за цим КВ найбільше вплинули такі краніометричні ознаки: поздовжній та поперечний діаметри черепної коробки, виличний діаметр, висота обличчя, назомалярний і зигомаксилярний кути обличчя (табл. 3).

Таблиця 2

Значення трьох КВ для 65 чоловічих груп XII–XIX ст. (дистанція між серіями)

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
1.	м. Батурина	–0,907	0,423	0,331
2.	м. Ратнів	–1,664	0,230	0,286
3.	м. Луцьк (збірна група)	–1,209	–0,120	0,744
4.	м. Рівне	–1,539	0,271	0,592
5.	с. Підборці	–1,453	0,592	0,051
6.	м. Вінниця	–1,265	0,105	–0,101
7.	м. Ужгород	–2,177	0,160	1,099
8.	Арсенал (м. Київ)	–0,505	–0,399	–0,154
9.	м. Жовнино	–1,649	0,047	–0,318
10.	с. Йиуга (<i>Jõuga</i>)	0,368	0,250	–0,336
11.	м. Білгород	–0,678	0,008	–0,151
12.	м. Суми	–0,589	0,306	0,146

13.	с. Лютенька	0,160	0,402	-0,023
14.	Поділ (Київ)	-0,851	0,447	0,191
15.	м. Меджибіж (Межибож)	-0,779	0,013	0,157
16.	Михайлівський монастир (Київ)	-0,364	0,593	-0,259
17.	м. Чигирин	-0,013	0,289	0,150
18.	м. Вишгород	-0,219	0,044	0,107
19.	с. Стайки (Київська губ.)	0,595	0,140	-0,757
20.	с. Лукомль (Білорусь)	0,261	-0,454	-0,362
21.	с. Пруси (Білорусь)	-0,351	-0,563	-0,932
22.	Білоруси з Полісся	-1,164	-0,589	-1,167
23.	Латиші-1 (Дурбе (<i>Durbe</i>))	0,627	-0,024	0,999
24.	Латиші-2 (західні)	0,749	0,066	0,819
25.	Латиші-3 (східні латиші з Лудзи (<i>Ludza</i>))	0,598	0,047	0,101
26.	Орманькалнс (<i>Ormaņkalns</i>)	0,729	-0,518	-0,023
27.	Литовці (<i>lietuviai</i>)	-0,853	-1,165	0,820
28.	Курська губ.	0,337	-0,092	-0,358
29.	м. Одеса	-0,119	0,412	0,701
30.	Орловська губ. РФ	0,081	0,018	0,301
31.	Ярославль	-0,161	0,746	-0,865
32.	Стара Ладога-1. РФ	-0,172	-0,134	-0,518
33.	Стара Ладога-2. РФ	0,570	0,010	-0,362
34.	Себеж. РФ	-0,109	-0,334	-0,530
35.	Варатік (<i>Văratîc</i>) Молдова	-0,269	-0,044	-0,582
36.	Тєрветє (<i>Tėrvete</i>)	0,867	0,861	1,636
37.	Леймані (<i>Leimaņi</i>)	0,654	0,954	1,060
38.	Пургайлі (<i>Purgaiļi</i>)	0,315	1,267	0,222
39.	Мартинсала (<i>Martynsala</i>)	0,746	0,593	0,673
40.	Кабіна (<i>Kabina küla</i>)	0,475	0,262	-0,344
41.	Отєпя (<i>Otepää</i>)	0,964	-0,445	-0,527
42.	Варбола (<i>Warbole</i>)	1,088	0,362	0,350
43.	Кохтла-Ярве (<i>Kohtla-Järve</i>)	0,429	0,189	-0,770
44.	Козіно. РФ	-0,325	-0,665	-0,823
45.	Псков. РФ	0,154	-0,141	-0,569
46.	Новгород-1 (вул. Даньславле). РФ	0,201	-0,411	-0,866
47.	Новгород-2. (Пантелеймонів монастир) РФ	0,318	-0,991	-0,138
48.	Кєнігсберг (<i>Königsberg</i>)	0,906	-1,681	0,851
49.	Цєлєндорф (<i>Zellerndorf</i>)	-0,050	-1,519	0,206
50.	Пфєйфєр (<i>Pfeifer</i>)	0,404	-1,070	0,448
51.	Вюртємберг (<i>Wuttemberg</i>)	0,185	-1,743	0,795
52.	Тюбінгєн (<i>Tubingen</i>)	0,438	-1,481	0,396
53.	Єстонці (<i>eestlased</i>)	0,940	0,324	0,789
54.	Фіні (<i>suomalaiset</i>)	0,618	0,199	0,240
55.	Дмитрів (Дмитров). РФ	1,433	0,664	-0,417
56.	Старий Орхєй (<i>Orheiul Vechi</i>) Молдова	0,278	0,030	-0,175
57.	Сланцєвський р-н. РФ	0,286	0,978	0,088
58.	Каламіта (Крим)	-0,642	0,224	-0,108
59.	Арду (<i>Ardu</i>)	1,228	0,639	0,142
60.	Поріци (Порицы). РФ	-0,087	1,317	-0,920
61.	Степова Наддніпрянина	0,201	-0,049	0,284
62.	Вологда (Парковий провулок). РФ	0,877	0,116	-0,467
63.	Переяславль-Залєський-1. Некрополь XVI-XVII ст. Успенської церкви. РФ	0,116	-0,112	-0,780
64.	Переяславль-Залєський-2. Некрополь XVI-XVIII ст. Нікольської церкви. РФ	0,634	-0,492	-0,699
65.	Прикам'я (Пыскор, Гольяны, Сарапул). РФ	0,335	0,635	-0,374

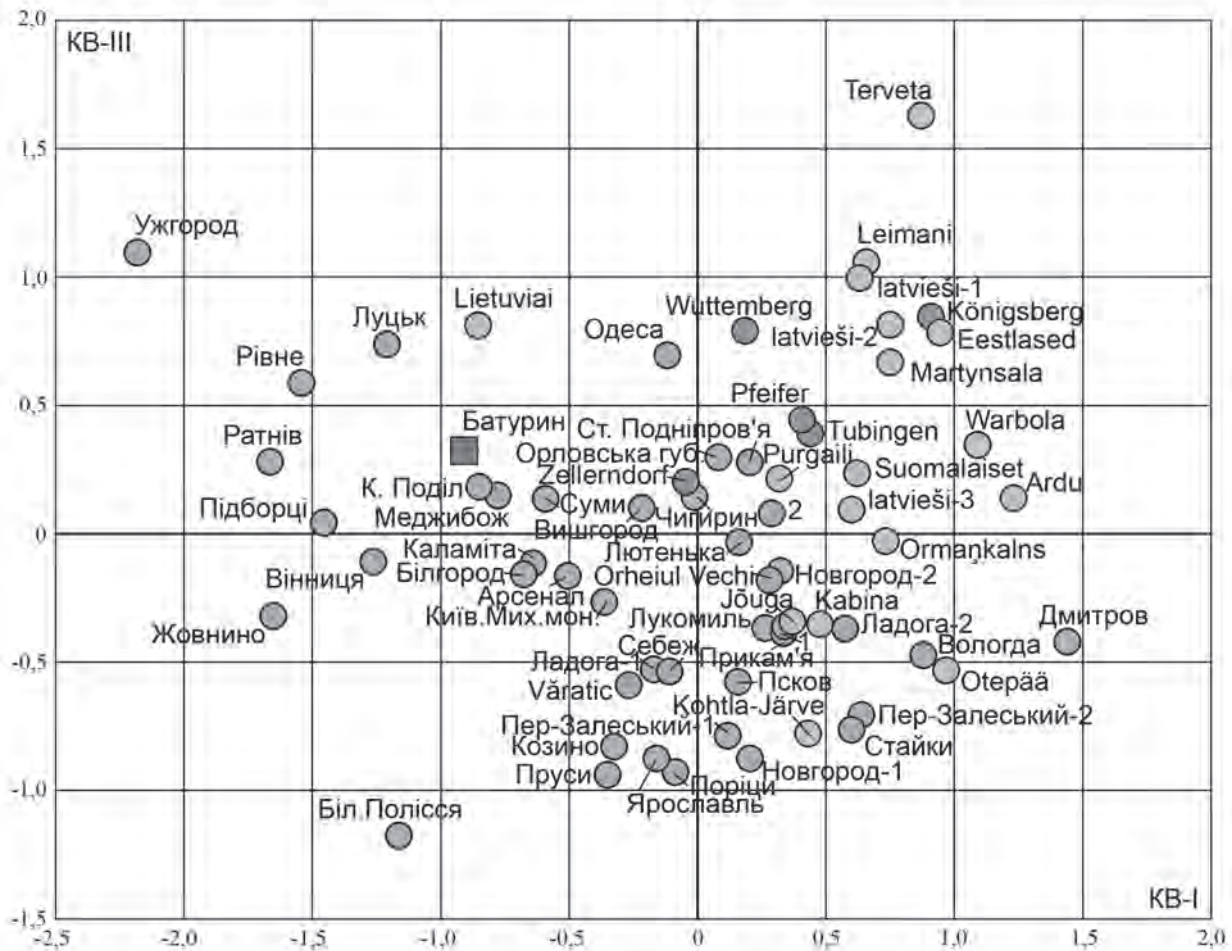

Рис. 2. Розташування 65 серій XII–XIX ст. території Європи у просторі I та III КВ за 14-а краніологічними ознаками. 1 – Курська губ.; 2 – Сланцевський р-н.

Таблиця 3

Коефіцієнти кореляцій I–III КВ серед 65 чоловічих груп XVII–XIX ст.

Ознака	КВ I	КВ II	КВ III
1. Поздовжній діаметр	0,692	-0,166	0,321
8. Поперечний діаметр	-0,551	0,063	0,058
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0,123	0,182	-0,391
9. Найменша ширина лоба	0,148	-0,032	0,187
45. Виличний діаметр	-0,287	0,038	0,050
48. Верхня висота обличчя	0,588	0,153	-0,319
55. Висота носа	-0,104	-0,068	0,321
54. Ширина носа	0,018	0,382	-0,043
51. Ширина орбіти	0,251	0,711	0,404
52. Висота орбіти	0,095	0,185	0,460
77. Назомалярний кут	0,573	0,023	-0,340
∠Zm. Зигмаксилярний кут	0,120	0,100	0,061
SS:SC. Симотичний індекс	-0,299	0,515	-0,104
75(1). Кут випинання носових кісток	-0,104	-0,345	0,430
Внесок у загальну дисперсію (%)	22,707	16,077	13,140

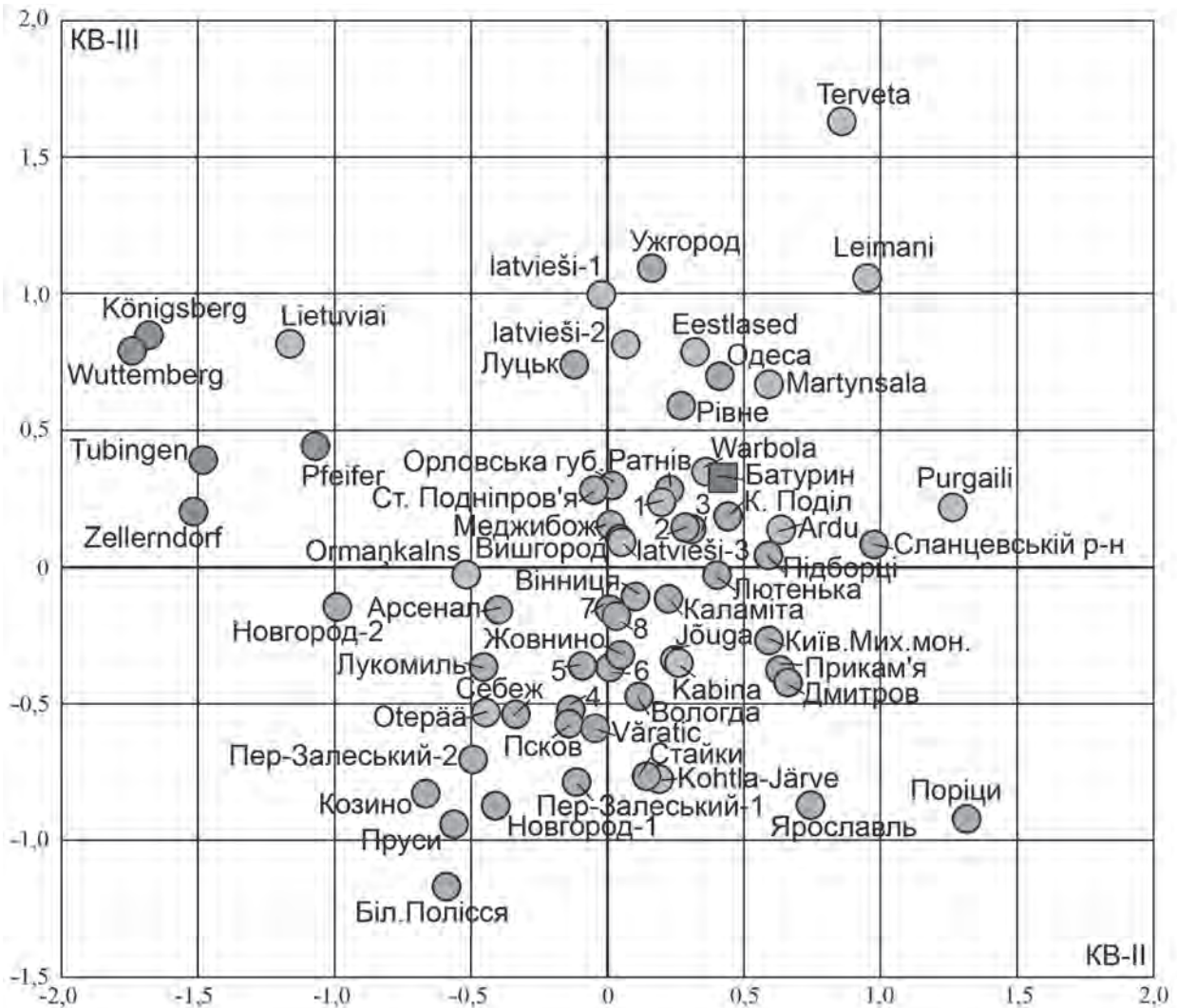

Рис. 3. Розташування 65 серій XVII–XIX ст. із території Європи у просторі II та III KB за 14 краніологічними ознаками. 1 – Suomalaiset; 2 – Чигирин; 3 – Суми; 4 – Ладога-1; 5 – Курська губ.; 6 – Стара Ладога-2; 7 – Білгород; 8 – Orheiul Vechi.

За KB II (15,6% загальної дисперсії) можна відзначити подібність досліджуваної групи з помірним додатним значеннями вектора (0,423) повторно до київської серії з Подолу (0,447). Для розподілу серій у координатному полі найбільш значущими виявилися: ширина орбіти, носа, симотичний індекс (додатні значення) й кут випинання носових кісток (від’ємні значення).

За III KB (13,2% загальної дисперсії), чоловіча вибірка з Батурина з малими додатними значеннями вектора (0,331) проявляє певну подібність до групи з Орловської губ. (0,301) (табл. 2). Для розподілу серій найбільш значущими виявилися: висота черепної коробки, орбіт, носа й найменша ширина чола (табл. 3).

За кластерним багатовимірним аналізом (Дерябин, 2008, с. 230–276), де також залучались описані ознаки й краніологічні групи, на восьмому кроці кластеризації з 64 простежується схожість досліджуваної групи з вибіркою м. Суми (дистанція 0,506 із 8,755).

У цілому, за даними краніометрії, при зіставленні 65 досліджуваних груп методом багатовимірного канонічного й кластерного аналізів у тривимірному просторі, простежується зв’язок чоловічої вибірки Батурин до черепів з київського Подолу та меншою мірою – до міської лівобережної групи з м. Суми (табл. 2, рис. 1, 2, 3).

Висновки.

1. За даними типології чоловічу серію можна віднести до центральноукраїнського антропологічного типу в зв’язку з брахікранною черепною коробкою, відносно широким обличчям та великим кутом випинання носових кісток.

2. Порівнявши квадратичні відхилення 69 основних ознак та індексів черепів із Батурина зі стандартними, можна припустити, що досліджувана вибірка неоднорідна за складом.

3. За даними краниометрії, при зіставленні 65 досліджуваних груп XVII–XIX ст. методом багатовимірної канонічної аналізи в тривимірному просторі, простежується зв'язок досліджуваної вибірки черепів з м. Батурин і міської групи з київського Подолу та меншою мірою балтською групою Варбола (Varbola) та серією з м. Суми.

В перспективі слід охарактеризувати жіночу частину населення м. Батурина XVII–XVIII ст., що дасть змогу розглянути морфологію міста загалом.

Список використаної літератури:

- Алексеев В. П. Избранное : в 5 т. Москва : Наука, 2008. Т. 4. 342 с.
- Алексеев В. П. Очерк происхождения тюркских народов Восточной Европы в свете данных краниологии. *Археология и этнография Татари*. Вып. 1 : Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья Казань : КФАН СССР, 1971а. С. 232–271. URL: <http://www.krimoved-library.ru/books/krimskie-karaimy4.html>
- Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва : Наука, 1964. 27 с.
- Алексеев В. П. Матеріали до краниологічної характеристики Українського народу. *Матеріали з антропології України* / відпов. ред. І. Г. Підоплічко. Київ, 1971b. Вип. 5. С. 30–54.
- Артем'єв А. В. Еволюційні особливості розвитку захворювань на карієс зубів у людини : автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.01.22 «Стоматологія». Полтава, 2012. 19 с.
- Баходина В. Ю. Информационная значимость и структура изменчивости признаков краниофациальной системы человека : автореф. дисс. ... д-ра. биол. наук. 03.00.14 Антропология. Москва, 2008. 40 с.
- Безбородых В. И., Долженко Ю. В. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. *Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты* / отв. ред. А. В. Громов. Санкт-Петербург, 2014. С. 104–120. URL: https://lib.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-272-2/12_bezborodyh.pdf
- Березина Н. Я. Антропологические особенности населения Кенигсберга XVIII–XIX вв. *Человек и древности. Памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009)* / отв. ред.: И. С. Каменецкий, А. Н. Сорокин. Москва, 2010. С. 867–875.
- Білінська Л. І., Долженко Ю. В. Населення Сум другої половини XVII–XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньосередньовічного цвинтаря. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2013. Вип. 22, ч. 1. С. 208–214. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76508/36-Bilynska.pdf?sequence=1>
- Бірюліна О., Долженко Ю. Cialo moie grzeszne w cerkwi ma byc pogrzebione u pochowane: історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської братської церкви. *Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne*. 2014. Т. VI. С. 35–52.
- Богатенков Д. В., Дробышевский С. В. Антропология. Методические рекомендации «Введение в антропологию». Москва, 2013. 349 с.
- Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. Москва : Наука, 1975. 284 с.
- Виногородська Л. І., Потехіна І. Д., Долженко Ю. В. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії*. 2021. Вип. 51. С. 24–52. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220174>
- Гарига М. В., Долженко Ю. В. Дискретні ознаки на людських черепах із могильника козацького часу – Батурин (попередні дані). *Єврорегіон Дніпро*. Київ, 2012. С. 24–27.
- Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник Антропологии*. 2011. Вып. 19. С. 202–216.
- Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл – реконструкція антропологічна та історична : автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.03.01 Нормальна анатомія. Харків, 1996. 29 с.
- Громов А. В., Моисеев В. Г. Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и Хронология. *Расы и народы*. 2004. Т. 30. С. 216–249.
- Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии). Рига : Знание, 1977. С. 241–243.
- Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. Москва : МГУ, 2008. 332 с.
- Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютеняка. *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України* : матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка. Луганськ, 2012а. С. 487–507.
- Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. 2010. Вип. 25. С. 11–17.
- Долженко Ю. В. Етнічні зв'язки населення містечка Лютеняка XVII ст.: за даними антропології. *Scriptorium nostrum*. 2017. № 3 (9). С. 101–120.
- Долженко Ю. В. Краниологія населення Київського Подолу 16–18 ст. (могильник по вул. Юрківська, 3). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 2, ч. 3. С. 3–17.
- Долженко Ю. В. Краниологія похованих під Кафедральним Костелом Св. Петра і Павла у Луцьку в XVII–XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. 2014. Вип. 2, ч. 1. 2014. С. 7–25.
- Долженко Ю. В. Неметрические признаки на человеческих черепах из могильника времен казачества – Стайки. *Вестник Антропологии*. 2012b. Вып. 19. С. 169–181.
- Долженко Ю. В. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. *Rocznik Bołchowitowski*, 2011. С. 118–134.
- Долженко Ю. В., Мойжес В. В. Антропологічний аналіз поховань в середньовічній церкві Ужгородського замку (виявлених 2018 року). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2019. Вип. 2 (41). С. 192–205. DOI: 10.24144/2523-4498.2(41).2019.185746

- Долженко Ю. В., Мойжес В. В. Дані антропологічного аналізу поховань XV–XVII ст. в церкві Ужгородського Замку. *IV Таврійські історичні наукові читання* : міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2020. С. 71–77.
- Долженко Ю. В., Потехіна І. Д. Антропологічні матеріали з розкопок у старому місті Вінниці. *Археологічні дослідження в Україні* 2017. 2019. С. 384–387.
- Долженко Ю. В., Прищепя Б. А. Краніологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст. *Археологічні студії Межибіж*. 2015. Вип. 4. С. 7–16.
- Долженко Ю. В., Прядко О. О. Історико-антропологічний нарис поховань XVII–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 43–50.
- Долженко Ю. В., Пшеничний Ю. Л., Бардецький А. Б. Кладовище Свято-Вознесенського монастиря на острові Дубовець поблизу Дубна (за результатами архео-антропологічних досліджень 2019 р.). *Дубенський науковий вісник*. 2021. С. 43–66.
- Долженко Ю. В., Пшеничний Ю. Л., Бардецький А. Б. Чоловіча вибірка поховань XVIII–XIX ст. з урочища Острів Дубовець поблизу Дубна. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи* : матеріали І всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ. 22 трав. 2020 р. / відпов. ред. А. А. Кізлова. Київ : Арт Економі, 2020. С. 6–9.
- Долженко Ю. В., Хоменко О. О. Два черепа запорозьких козаків XVIII ст. з розкопок Д. І. Яворницького (Степова Наддніпрянина). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2021. Т. 32 (71). С. 315–331. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.47>
- Долженко Ю., Златогорський О. Антропологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок у с. Ратнів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 1, ч. 4. С. 11–22.
- Долженко Ю., Мазурик Ю. Краніологія населення Луцька XVII–XX ст. *Український історичний збірник*. 2015. Вип. 18. С. 368–386.
- Долженко, Ю. В., Потехіна, І. Д. Аналіз краніологічної серії з поховань XVIII–XIX ст. у Вінниці. *Археологічні дослідження в Україні* 2018 р. 2018. С. 305–310.
- Дяченко В. Д. Антропологический состав средневековых восточных славян. *Проблемы эволюционной антропологии человека и его рас*. Москва : Наука, 1986. С. 234–242.
- Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. Київ : Наук. думка, 1965. 129 с.
- Евтеев А. А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская область): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа. *Археология Подмосковья* : материалы научно-го семинара / отв. ред. А. Энговатова. Москва, 2011. Т. 7. С. 433–440.
- Евтеев А. А. Палеоантропологические материалы из раскопок Пантелеймонова монастыря. *Новгород и Новгородская земля. История и археология* : материалы XXIX научной конференции, посвященной 150-летию Новгородского музея-заповедника, Великий Новгород, 27–29 января, 2015 г. / отв. ред. В. Л. Янин. Санкт-Петербург, 2015. Вип. 29. С. 313–326.
- Евтеев А. А., Олейников О. М. Археологические и палеоантропологические исследования на Даньславле улице в Великом Новгороде. *Российская археология*. 2015. № 1. С. 176–192.
- Зариня Г. В. Антропологический состав населения Аугшазме XVI–XIX вв. *Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы* / отв. ред. Р. Я. Денисова. Рига, 1990. С. 109–123.
- Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Поховання в склепах та на цегляних виступках Вознесенського некрополя XVII–XVIII ст. *Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. 2007. Вип. 19. С. 17–26.
- Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005–2007 років. *Лаврський альманах, Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. 2008. Вип. 21. С. 9–23.
- Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про дослідження на місці Успенської церкви в с. Лютецька Гадяцького району Полтавської області у 2009 році. Полтава, 2009. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 1.
- Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про дослідження на місці Успенської церкви в с. Лютецька Гадяцького району Полтавської області у 2010 році. Полтава, 2010. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 1.
- Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження Батурина 2020–2021 рр. Торонто, 2021. 31 с.
- Козинцев А. Г. О некоторых аспектах статистического анализа в краниометрии. 2016. С. 381–390. URL: <https://docplayer.com/26953979-A-g-kozincev-o-nekotoryh-aspektah-statisticheskogo-analiza-v-kraniometrii-1-sootnoshenie-vnutrigruppovoy-i-mezhgruppovoy-izmenchivosti.html>
- Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии. *Радловский сборник* : научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г. Санкт-Петербург, 2012. С. 71–79.
- Краниологические материалы из раскопок у церкви Святого Георгия в Старой Ладого. *Радловский сборник* : научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г. Санкт-Петербург, 2016. С. 390–399.
- Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ : Темпора, 2006. 260 с.
- Марк К. Ю. Палеоантропология Эстонской ССР. *Балтийский этнографический сборник трудов Института этнографии АН СССР*. 1956. Т. 32. С. 170–227.
- Матеріали к краніології германоязычного населення Середнього Поволж'я, юго-западної Німеччини та східної Австрії / А. А. Евтеев и др. *Вестник Московского университета. Серия 23: Антропология*. 2020. № 3. С. 90–104. DOI: 10.32521/2074-8132.2020.3.090-104.
- Моисеев В. Г., Хартанович В. И., Широбоков И. Г. Краниология позднесредневекового населения Вологды. *Вестник Московского университета. Серия XXIII: Антропология*. 2012. № 3. С. 95–109.
- Нові дані щодо могильнику приходської Введенської церкви Києва / С. Тараненко та ін. *Królowie i biskupi, rycerze i chłopi – identyfikacja zmarłych* / Eds.: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński. Poznan, 2014. С. 249–254.
- Петраускас А. В., Готун І. А., Квітницький М. В. Охоронні дослідження біля с. Стайки. *Археологічні дослідження в Україні. 2005–2007 рр.* 2008. С. 303–306.
- Підоплічко І. Г. До питання про географічні умови, в яких виникла і розселилась людина. *Матеріали з антропології України* / відпов. ред. І. Г. Підоплічко. Київ, 1960. Вип. 1. 1960. С. 7–13.
- Потехіна І. Д. До антропології козацької доби: могильник Стайки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. ст. : присвячується світлій пам'яті Д. Я. Телегіна. Київ, 2016. Вип. 25. С. 166–171.
- Потехіна І. Д. Краніологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII ст. і його походження. *Історична антропология та біоархеология України* / ред. І. Д. Потехіна. Київ, 2020. Вип. II. С. 125–139.
- Рассказова А. В. Краниология населения г. Переславля-Залесского XVI–XVIII вв. *Вестник антропологии*. 2019. № 3 (47). С. 72–89. DOI: 10.33876/2311-0546/2019-47-3/72-89.

- Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. Додаток 2. Толкачов Ю. І. *Меджибізька фортеця*. Київ : Філюк, 2010. С. 122–130.
- Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. Київ : ІА НАНУ, 2014. 298 с.
- Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. Санкт-Петербург : Музей антропологии и этнографии, 2000. 105 с.
- Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. Київ, 2001. 254 с. (Бібліотека державного фонду фундаментальних досліджень).
- Сельське населення Белоруси XVIII–XIX вв. Краниология и остеометрия. *Палеоантропология Беларуси* / ред.: И. И. Саливон, С. В. Васильев. Минск, 2015. Гл. 6. С. 189–266.
- Ситий Ю. М. Цвинтарі Батурина XVII–XVIII ст. *Чигиринщина: історія і сьогодення* : матеріали наук.-практ. конф. / упоряд. Я. Л. Діденко. Черкаси, 2011. С. 107–143.
- Ситий Ю. М., Мезенцев В. І. Дослідження в Батурині. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. 2016. С. 229.
- Соколова К. Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини. *Археологічні пам'ятки УРСР. Т. XIII. Стародавні пам'ятки Інкерманської долини* / ред. А. Т. брайчевська. Київ, 1963. С. 124–159.
- Тєгако Л. И., Микулич А. И., Саливон И. И. Антропология Белорусского Полесья. Минск : Наука и техника, 1978. 158 с.
- Хить Г. Л. Дерматоглифика народов СССР. Москва : Наука, 1983. 280 с.
- Худякова О. В. Анатомічна мінливість лобової кістки з урахуванням статі, форми черепа і вікового аспекту : автореф. дис. ... канд. біолог. наук: 14.03.01. Луганськ, 2012. 24 с.
- Широбоков И. Г. Об антропологическом своеобразии населения Томска XVII–XVIII вв. *Сибирские исторические исследования*. 2018. № 4. С. 85–101. DOI: 10.17223/2312461X/22/5
- Широбоков И. Г., Верховцев Д. В. Данные краниологии к вопросу о происхождении Ижоры. *Радловский сборник : научные исследования и музейные проекты МАЭ. РАН в 2015 г.* Санкт-Петербург, 2016. С. 408–421.
- Штогрін В. В. Морфологічна мінливість черепа Homo sapiens із могильника Біленьке : диплом. робота на здобуття ступеня вищої освіти «магістр». Одеса, 2019. 80 с.
- Brothwell D. R. Digging up Bones. London : Trustees of the British Museum, 1972. 194 p.
- Bruzek J. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. 2002. № 117 (2). P. 157–168.
- Bruzek J. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia. *Antropologia Portuguesa*. 1995. № 13. P. 93–106.
- Bushkowitz W. Crania Ucrainica, r. 1. *Український медичний архів*. Харків, 1927. № 2/3.
- Bushkowitz W. J. Crania Ucrainica. *Український медичний архів*. Одеса, 1928. Ч. II. С. 61.
- Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential Craniological Technique. *Journal of Royal Anthropological Institute*. 1933. Vol. 63. P. 19–47.
- Dolzhenko Yu. V. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 Centuries. *Ніжинська старовина : зб. регіональної історії та пам'яткознавства / голов. ред. С. І. Посохов*. Київ, 2014а. № 6, вип. 18 (21). С. 40–56. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України»).
- Dolzhenko Yu. V. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni věda*. 2014b. № 4. P. 119–132.
- Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniaologie, Osteologie. Jena, 1928. 1062 s.
- Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology / J. Bruzek et. *American Journal of Physical Anthropology*. 2017. № 164 (2). P. 440–449.
- Vallois H. V. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*. 1937. Vol. 47. P. 499–532.

Yu. Dolzenko

Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine

CRANIOLOGY OF MALE POPULATION OF BATURYN TOWN OF 17–18 CENTURIES

Material and methods. This article deals with the publication and the comparative analysis of 17–18 century Baturyn male cranial series found during excavations by V. Kovalenko, O. Kovalenko, Yu. Sytyi, V. Mezentsev, V. Skorokhod in 2005–2015 on the territory of the Fortress (the Castle of the Life-Giving Trinity) and in re-sedimentation. Computer software designed by B. Kozintsev and O. Kozintsev in 1991 has been utilized in the research. 14 craniometric traits defined by R. Martin have been involved into the analysis.

The objective of this paper is to introduce a new material into the scientific domain and define the place of the given series among famous anthropological types. To achieve this goal, it is necessary to provide the general description of the male group from Baturyn of 17–18 centuries on the background of neighboring ethnic groups from Ukraine and Eastern Europe (a synchronistic method), determine the distance between separate cranial series of 12–19 centuries with the help of multidimensional canonical and cluster analysis, and to define the place of male population from Baturyn in the system of craniological types of Eastern Europe.

Results. For the first time, the general male series from Baturyn town of 17–18 centuries including 74 skulls has been made. After comparison of square divergence of 69 basic traits and indexes of Baturyn male skulls with the standard ones, one can conclude that the researched selection is heterogeneous by its structure. The application of the multidimensional canonical and cluster analysis for the comparison of the studied group of 17–18 centuries with the synchronic series from 11–12 centuries

from Eastern, Central and Western Europe has demonstrated the closest similarity of the researched group to town series from Kyiv Podil.

Conclusion. According to the average craniometric trait value, the researched male group can be classified as Central Ukrainian anthropological type due to brachycranial braincase, relatively wide face, and big angle of nasal bones protrusion.

Keywords: craniometry; physical anthropology; Baturyn; 17–18 centuries; male skull.

References

- Alekseev, V. P. (1971). Oчерк proiskhozhdeniia tiurkskikh narodov Vostochnoi Evropy v svete dannykh kranologii [Essay on the origin of the Turkic peoples of Eastern Europe in the light of craniology data]. In *Arkheologiya i etnografiia Tatarii [Archeology and ethnography of Tataria]* (Vyp. 1 : Voprosy etnogeneza tiurkoiazychnykh narodov Srednego Povolzhia [Questions of the ethnogenesis of the Turkic-speaking peoples of the Middle Volga region]), (pp. 232-271). Kazan: KFAN SSSR. Retrieved from <http://www.krimoved-library.ru/books/krimskie-karaimy4.html> [in Russian].
- Alekseev, V. P. (2008). *Izbrannoe [Selected Works]* (Vol. 4). Moskva: Nauka [in Russian].
- Alekseev, V. P., & Debetc, G. F. (1964). *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovaniĭ [Cranometry. Anthropological research methodology]*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Aleksieiev, V. P. (1971). Materialy do kraniolohichnoi kharakterystyky Ukrainskoho narodu [Materials for Craniological Characteristics of the Ukrainian People]. In I. H. Pidoplichko (Ed.), *Materialy z antropologii Ukrainy [Materials from anthropology of Ukraine]*, 5, 30-54 [in Ukrainian].
- Artem'iev, A. V. (2012). *Evolutsiini osoblyvosti rozvytku zakhvoriuvan na kariies zubiv u liudyny [Evolutionary Features of the Development of Dental Caries in Humans]*. (Extended abstract of PhD dissertation). Poltava [in Ukrainian].
- Bakholdina, V. Iu. (2008). *Informatcionnaia znachimost i struktura izmenchivosti priznakov kraniofacialnoi sistemy cheloveka [Informational Significance and Structure of the Variability of Signs of the Human Craniofacial System]*. (Extended abstract of PhD dissertation). Moskva [in Russian].
- Berezina, N. Ia. (2010). Antropologicheskie osobennosti naseleniia Kenigsberga XVIII–XIX vv. Chelovek i drevnosti [Anthropological Characteristics of Koenigsberg Population in the XVIIIth – XIXth AD]. In I. S. Kamenetskii, & A. N. Sorokin (Eds.), *Pamiati Aleksandra Aleksandrovicha Formozova (1928–2009) [Man and antiquity. In memory of Alexander Alexandrovich Formozov (1928–2009)]* (pp. 867-875). Moskva [in Russian].
- Bezborodykh, V. I., & Dolzhenko, Iu. V. (2014). Paleoantropologiya gorodskikh zhitelei Belgoroda XVII–XIX vv. [Paleoanthropology City Dwellers of Belgorod XVII–XIX Centuries]. In A. V. Gromov (Ed.), *Fizicheskaia antropologiya: metodiki, bazy dannykh, nauchnye rezultaty [Physical anthropology: methods, databases, scientific results]* (pp. 104-120). Sankt-Peterburg. Retrieved from https://lib.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-272-2/12_bezborodyh.pdf [in Russian].
- Bilyska, L. I., & Dolzhenko, Yu. V. (2013). Naseleunia Sum druhoi polovyny XVII–XVIII st. za rezultatamy arkheolohichnykh ta antropolohichnykh doslidzhen piznoserednovichnoho tsyvyntaria [Population of Sumy in the 2nd Half of 17th – 18th Cent. According to the Results of Archaeological and Anthropological Research of Late Medieval Cemetery]. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini [New follow-up of the Cossack Doby memorials in Ukraine]*, 22(1), 208-214. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76508/36-Bilyska.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Biriulina, O., & Dolzhenko, Yu. (2014). Cialo moie grzeszne w cerkwi ma byc pogrzebione y pochowane: istoryko-antropolohichni narys pro pokhovanykh u krypti lutskoi Khrestovozdvyzhenskoi bratskoi tserkvy [Bury and Entomb My Sinful Body in the Church: Historical and Anthropological Essay on the Buried in Crypt of Brethren Feast of the Cross Church in Lutsk]. *Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne*, VI, 35-52 [in Ukrainian].
- Bogatenkov, D. V., & Drobyshevskii, S. V. (2013). *Antropologiya. Metodicheskie rekomendatsii «Vvedenie v antropologiu» [Anthropology. Methodical Recommendations «Introduction to Anthropology»]*. Moskva [in Russian].
- Brothwell, D. R. (1972). *Digging up Bones*. London: Trustees of the British Museum.
- Bruzek, J. (1965). Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquee au tibia. *Antropologia Portuguesa*, 13, 93-106.
- Bruzek, J. A. (2002). Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117(2), 157-168.
- Brůžek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E. (2017). Validation and reliability of the sex estimation of the human os coxae using freely available DSP2 software for bioarchaeology and forensic anthropology. *American journal of physical anthropology*, 164(2), 440-449.
- Bushkowitz, W. (1927). *Crania Ucrainica, r. 1. Ukrainskyi medychnyi arkhiv [Ukrainian Medical Archive]*, 2/3. Kharkiv [in Ukrainian].
- Bushkowitz, W. J. (1928). *Crania Ucrainica. Ukrainskyi medychnyi arkhiv [Ukrainian Medical Archive]*, 2, 61. Odesa [in Ukrainian].
- Buxton, L. H. D., & Morant, G. D. (1933). Essential Craniological Technique. *Journal of Royal Anthropological Institute*, 63, 19-47.
- Denisova, R. Ia. (1977). *Etnogenez latyshei (po dannym kranologii) [Ethnogenesis of the Latvians]*. Riga: Znanie [in Russian].
- Deriabin, V. E. (2008). *Kurs lektcii po mnogomernoi biometrii dlia antropologov [Course of Lectures on Multidimensional Anthropology for Anthropologists]*. Moskva: MGU [in Russian].
- Diachenko, V. D. (1965). *Antropolohichnyi sklad ukrainskoho narodu [Anthropological Composition of Ukrainian People]*. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
- Diachenko, V. D. (1986). Antropologicheskie sostav srednevekovykh vostochnykh slavian [Anthropological composition of medieval Eastern Slavs]. In V. P. Alekseev, & A. A. Zubov (Eds.), *Problemy evoliucionnoi antropologii cheloveka i ego ras [Problems of evolutionary anthropology of man and his races]* (pp. 234-242). Moskva: Nauka [in Russian].
- Dolzhenko Yu. V. (2014). Kraniolohiia pokhovanykh pid Kafedralnym Kostelom Sv. Petra i Pavla u Lutsku v XVII–XX st. [Craniology of Buried Humans Under St. Peter and Paul Cathedral in Lutsk in XVII–XX Centuries]. *The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, 2(1), 7-25 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Iu. V. (2016b). Nemetrycheskie priznaki na chelovecheskikh cherepakh iz mogilnika vremeni kazachestva – Staiki [Non-Metric signs on Human Skulls from the Burial Ground of the Cossack Times – Staiki]. *HERALD OF ANTHROPOLOGY*, 19, 169-181 [in Russian].
- Dolzhenko, Yu. V. (2010). Do pytannia pro nemetrychni oznaky na liudskykh cherepakh iz Kyivskoho Arsenalu XVII–XVIII st. [On the question of Non-Metric Features on Human Skulls from the Kiev Arsenal of the XVII–XVIII centuries]. *Lavrskyi*

- Almanakh. Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury [Lavra Almanac. Kyiv-Pechersk Lavra in the context of Ukrainian history and culture]*, 25, 11-17 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V. (2011). Nemetrychni oznaky na cherepakh pokhovanykh iz Kyivskoho Arsenalu XVII–XVIII st. [Non-Metric Features on the Skulls of Buried from the Kiev Arsenal of the XVII–XVIII centuries]. *Rocznik Bolchowitnowski*, 118-134 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V. (2014b). Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni věda*, 4, 119-132.
- Dolzhenko, Yu. V. (2016). Kraniolohiia naselennia Kyivskoho Podolu 16–18 st. (mohylnyk po vul. Yurkivska, 3) in 16th – 18th. [Craniology of Kyiv Podil Inhabitants, Buried on the Cemetery on Iurkivska, 3 in 16th – 18th]. *The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, 2(3), 3-17 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V. (2017). Etnichni zv'iazky naselennia mistechka Liutenka XVII st.: za danymy antropolohii [Ethnic Relations of the 17th Ct. Liutenka Squadron Town's Population According to Craniological Data]. *Scriptorium nostrum*, 3(9), 101-120 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V. (2021a). Antropolohichni materialy mohylnyka kozatskoho chasu Liutenka [Anthropological Materials from the Burial Ground Liutenka of the Cossack Period]. In S. N. Bratchenko (Ed.), *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkeolohii skhidnoi Ukrainy [Problems of research of archeological monuments of eastern Ukraine] : Proceeding of the International Scientific Conference* (pp. 487-507). Luhansk [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V. C(2014a). Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 Centuries. In S. I. Posokhov (Ed.), *Nizhynska starovyna [Nizhyn antiquity]* (Vol. 6, 18 (21), pp. 40-56). Kyev [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., & Khomenko, O. O. (2021). Dva cherepa zaporozkykh kozakiv XVIII st. z rozkopok D. I. Yavornytskoho (Stepova Naddniprianshchyna) [Two Skulls of Zaporozhian Cossacks of the 18th Century from D. Yavornytskyi Excavations (Steppe Dnipro Region)]. *Scientific notes of Taurida National V. I. Vernadsky University. Series: Historical Sciences*, 32(71), 315-331. doi: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.47> [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., & Moizhes, V. V. (2019). Antropolohichni analiz pokhovan v serednovichnii tserkvi Uzhhorodskoho zamku (vyavlenykh 2018 roku) [Anthropological Analysis of the Burials from the Medieval Church in the Castle of Uzhhorod (Found in 2018)]. *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, 2(41), 192-205. doi: 10.24144/2523-4498.2(41).2019.185746 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., & Moizhes, V. V. (2020). Dani antropolohichnoho analizu pokhovan XV–XVII st. v tserkvi Uzhhorodskoho Zamku [Data of Anthropological Analysis of Burials of XV–XVII Cent. in the Church of Uzhhorod Castle]. In *IV Tavriiskii istorichni naukovii chytannia [IV Taurian historical scientific readings] : Proceeding of the Scientific Conference* (pp. 71-77). Kyiv [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., & Potiekhina, I. D. (2018). Analiz kraniolohichnoi serii z pokhovan XVIII–XIX st. u Vinnytsi [Analysis of the Craniological Series of Burials of the XVIII–XIX Cent. in Vinnytsia]. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r. [Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 [Archaeological research in Ukraine 2018]*, 305-310 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., & Potiekhina, I. D. (2019). Antropolohichni materialy z rozkopok u staromu misti Vinnytsia [Anthropological Materials from Excavations in the Old Town, Vinnytsia]. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 [Archaeological research in Ukraine 2017]*, 384-387 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., & Priadko, O. O. (2014). Istoryko-antropolohichni narys pokhovan XVII–XVIII st. z s. Zhovnyno na Cherkashchyni [Historical and Anthropological Essay About the Graves of the 16th – 18th Cent. in Zhovnyno (Cherkasy Region)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic history of the peoples of Europe]*, 44, 43-50 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., & Pryshchepa, B. A. (2015). Kraniolohiia pokhovanykh u Rymo-katolytskomu kosteli sv. Antonii mista Rivnoho XVI–XVII st. [Craniology of People Buried in Roman Catholic Church of St. Anthony in Rivne during the 16th – 17th Cent]. *Arkeolohichni studii Mezhybizh [Archaeological studies Mezhybizh]*, 4, 7-16 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., Pshenychnyi, Yu. L., & Bardetskyi, A. B. (2020). Cholovicha vybirka pokhovan XVIII–XIX st. z urochyscha Ostriv Dubovets poblyzu Dubna [Male Sample of Burials of the XVIII–XIX Cent. from the Tract Dubovets Island near Dubno]. In A. A. Kizlova (Ed.), *Istoriia, kultura, pam'iat u naukovomu vymiri: stan, perspektyvy [History, culture, memory in the scientific dimension: state, prospects] : Proceeding of the Conference* (pp. 6-9). Kyiv [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., Pshenychnyi, Yu. L., & Bardetskyi, A. B. (2021). Kladovyshe Sviato-Voznesenskoho monastyria na ostrovi Dubovets poblyzu Dubna (za rezultatamy arkeo-antropolohichnykh doslidzen 2019 r.) [Cemetery of the Holy Ascension Monastery on the Island of Dubovets near Dubno (According to the Results of Archeological and Anthropological Research in 2019)]. *Dubenskyi naukovyi visnyk [Dubna Scientific Bulletin]*, 43-66 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu., & Mazuryk, Yu. (2015). Kraniolohiia naselennia Lutska XVII–XX st. [Craniology of Lutsk' Population of XVII–XX Centuries]. *Ukrainian Historical Collection*, 8, 368-386 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu., & Zlatohorskyi, O. (2016). Antropolohichni materialy XIV–XV st. z rozkopok u s. Ratniv [XIV–XV Centuries' Anthropological Materials from Excavation in the Village of Ratniv]. *The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, 1(4), 11-22 [in Ukrainian].
- Evteev, A. A. (2011). Kraniologicheskaia seriia XVIII veka iz nekropolia sela Kozino (Moskovskaia oblast): vnutrigruppovaia izmenchivost i predvaritelnye rezultaty mezhgruppovogo analiza [The Craniological Sample from the XVIII c. AD Cemetery at Kozino Village (Moscow Region): Intragroup Craniometric Variation and Preliminary Results of the Interpopulation Comparison]. In A. Engovatova (Ed.), *Arkeologiia Podmoskovia [Archeology of the Moscow region]* (Vol. 7, pp. 433-440). Moskva [in Russian].
- Evteev, A. A. (2015). Paleoantropologicheskie materialy iz raskopok Panteleimonova monastyria. Novgorod i Novgorodskaia zemlia [Paleoanthropological Materials from the Excavations of the Panteleymonov Monastery]. In V. L. Ianin (Ed.), *Istoriia i arkeologiia [History and archeology] : Proceeding of the Scientific Conference* (Vol. 29, pp. 313-326). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Evteev, A. A., & Oleinikov, O. M. (2015). Arkheologicheskie i paleoantropologicheskie issledovaniia na Danslavle ulitse v Velikom Novgorode [Archaeological and Palaeoanthropological Resaerch on the Danslavle Street in Velikiy Novgorod]. *Rossiiskaja Arheologija*, 1, 176-192 [in Russian].
- Evteev, A. A., Staroverov, N. E., Volkov, V. A., Vyskubov, S. P., & Potrakhov, N. N. (2020). Materialy k kraniologii germanoiazychnogo naselennia Srednego Povolzhia, iugo-zapadnoi Germanii i vostochnoi Avstrii [Materials for the craniology of the German-speaking population of the Middle Volga region, southwestern Germany and eastern Austria]. *Moscow University Anthropology Bulletin*, 3, 90-104. doi: 10.32521/2074-8132.2020.3.090-104 [in Russian].
- Goncharova, N. N. (2011). Formirovanie antropologicheskogo raznoobrazia srednevekovykh gorodov: Iaroslavl, Dmitrov, Kolomna [Genesis of Anthropological Variability of Medieval Cities: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna]. *Vestnik Antropologii [Bulletin of Anthropology]*, 19, 202-216 [in Russian].

- Gromov, A. V., & Moiseev, V. G. (2004). Kranioskopiia naseleniia Zapadnoi i Iuzhnoi Sibiri: Geografii i Khronologiia [Cranioscopy of the Population of Western and Southern Siberia: Geography and Chronology]. *Rasy i narody [Races and peoples]*, 30, 216-249 [in Russian].
- Haryha, M. V., & Dolzhenko, Yu. V. (2012). Dyskretni oznaky na liudskykh cherepakh iz mohylnyka kozatskoho chasu – Baturyn (poperedni dani) [Discrete Signs on Human Skulls from the Cemetery of the Cossack Times – Baturyn (preliminary data)]. In *Yevrorehion Dnipro [Euroregion Dnipro]* (pp. 24-27). Kyiv [in Ukrainian].
- Horbenko, S. O. (1996). *Yaroslav Osmomysl – rekonstruktsiia antropolohichna ta istorychna [Yaroslav Osmomysl – Anthropological and Historical Reconstruction]*. (Extended abstract of PhD dissertation). Kharkiv [in Ukrainian].
- Ivakin, H. Yu., & Balakin, S. A. (2007). Pokhovannia v sklepkakh ta na tsehlianykh vyrostkakh Voznesenskoho nekropolia XVII–XVIII st. [Burial in the Crypts and Brick Outcrops of the Ascension Necropolis of the 17th – 18th Centuries]. *Lavrskyi Almanakh. Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury [Lavra Almanac. Kyiv-Pechersk Lavra in the context of Ukrainian history and culture]*, 19, 17-26 [in Ukrainian].
- Ivakin, H. Yu., & Balakin, S. A. (2008). Rozkopky na terytorii Staroho kyivskoho Arsenalu 2005–2007 rokiv [Excavations on the territory of the Old Kyiv Arsenal in 2005–2007]. *Lavrskyi almanakh, Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury [Lavra Almanac. Kyiv-Pechersk Lavra in the context of Ukrainian history and culture]*, 21, 9-23 [in Ukrainian].
- Khit, G. L. (1983). *Dermatoglifika narodov SSSR [Dermatoglyphics of the Peoples of the USSR]*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Khudiakova, O. V. (2012). *Anatomichna minlyvist lobovoi kistky z urakhuvanniam staty, formy cherepa i vikovoho aspektu [Anatomical Variability of the Frontal Bone, Taking into Account Gender, Skull Shape and Age]*. (Extended abstract of PhD dissertation). Luhansk [in Ukrainian].
- Kohut, Z., Mezentssev, V., & Sytyi, Yu. (2021). *Istoryko-arkheolohichni doslidy Baturyna 2020–2021 rr. [Historical and Archaeological Experiments of Baturyn 2020–2021]*. Toronto [in Ukrainian].
- Kovalenko O. V., Luhovyi R. S. *Zvit pro doslidzhennia na misti Uspenskoï tserkvy v s. Liutenka Hadiatskoho raionu Poltavskoi oblasti u 2010 rotsi [Report on the Research on the Site of the Church of the Assumption in the village. Lutenka of Hadiach District of Poltava Region in 2010]*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy [Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine], F. 1 [in Ukrainian].
- Kovalenko, O. V., & Luhovyi, R. S. (2009). *Zvit pro doslidzhennia na misti Uspenskoï tserkvy v s. Liutenka Hadiatskoho raionu Poltavskoi oblasti u 2009 rotsi [Report on the Research on the Site of the Church of the Assumption in the village. Lutenka of Hadiach District of Poltava Region in 2009]*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy [Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine], F. 1 [in Ukrainian].
- Kozintsev, A. G. (2016). O nekotorykh aspektakh statisticheskogo analiza v kranimetrii. Retrieved from <https://docplayer.com/26953979-A-g-kozintsev-o-nekotorykh-aspektakh-statisticheskogo-analiza-v-kranimetrii-1-sootnoshenie-vnutrigrup-povoy-i-mezhgruppovoy-izmenchivosti.html> [in Russian].
- Kulakovskiy, P. (2006). *Chernihovo-Siversshchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648) [Chernihiv-Siversshchyna as a Part of the Commonwealth (1618–1648)]*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Mark, K. Iu. (1956). Paleoantropologiia Estonskoi SSR [Palaeoanthropology of Estonian SSR]. *Baltiiskii etnograficheskii sbornik trudov Instituta etnografii AN SSSR [Baltic ethnographic collection of works of the Institute of Ethnography of the USSR Academy of Sciences]*, 32, 170-227 [in Russian].
- Martin, R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kranologie, Osteologie*. Jena.
- Moiseev, V. G., Grigoreva, N. V., Shirobokov, I. G., & Khartanovich, V. I. (2016). Kranilogicheskie materialy iz raskopok u tserkvi Sviatogo Georgiia v Staroi Ladoge [Craniological Materials from Excavations near the Church of St. George in Staraya Ladoga]. In *Radlovskii sbornik : nauchnye issledovaniia i muzeinye proekty MAE RAN v 2015 g. [Radlovsky collection: research and museum projects of the IEA RAS in 2015]* (pp. 390-399). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Moiseev, V. G., Khartanovich, V. I., & Shirobokov, I. G. (2012). Kranologiia pozdnesrednevekovogo naseleniia Vologdy [Craniology of the Late Medieval Population of Vologda]. *Moscow University Anthropology Bulletin*, 3, 95-109 [in Russian].
- Moiseev, V. G., Shirobokov, I. G., Kriiska, A., & Khartanovich, V. I. (2012). Kranilogicheskaia kharakteristika srednevekovogo naseleniia Estonii [Craniological Characteristic of Medieval Population of Estonia]. In *Radlovskii sbornik : nauchnye issledovaniia i muzeinye proekty MAE RAN v 2012 g. [Radlovsky collection: research and museum projects of the IEA RAS in 2012]* (pp. 71-79). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Petrauskas, A. V., Hotun, I. A., & Kvitnytskyi, M. V. (2008). Okhoronni doslidzhennia bilia s. Staiky [Security Research near the Village. Stables]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini. 2005–2007 rr. [Archaeological research in Ukraine. 2005-2007]*, 303-306 [in Ukrainian].
- Pidoplichko, I. H. (1960). Do pytannia pro heohrafichni umovy, v yakykh vynykla i rozselialas liudyna [On the Question of Geographical Conditions in which Man Arose and Settled]. In I. H. Pidoplichko (Ed.), *Materialy z antropolohii Ukrainy [Materials on anthropology of Ukraine]*, 1, 7-13 [in Ukrainian].
- Potiekhina, I. D. (2016). Do antropolohii kozatskoi doby: mohylnyk Staiky [To the Anthropology of the Cossack era: Staika Cemetery. New Researches of Monuments of the Cossack Era in Ukraine]. In D. Ya. Telehina (Ed.), *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini [New researches of monuments of the Cossack era in Ukraine]* (pp. 166-171). Kyiv [in Ukrainian].
- Potiekhina, I. D. (2020). Kraniolohichni kompleks meshkantsiv mistechka Staiky XVII st. i yoho pokhodzhennia [Craniological Complex of the Inhabitants of the Town of Staiki of the XVII Cent. and Its Origin]. In I. D. Potiekhina (Ed.), *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy [Historical anthropology and bioarchaeology of Ukraine]* (Vol. 2, pp. 125-139). Kyiv [in Ukrainian].
- Rasskazova, A. V. (2019). Kranologiia naseleniia g. Pereslavlja-Zalesskogo XVI–XVIII vv. [Craniological Study of Population of Pereslavl-Zalesskiy in the XVI–XVIII Centuries]. *Herald of Anthropology*, 3(47), 72-89. doi: 10.33876/2311-0546/2019-47-3/72-89 [in Russian].
- Rudych, T. O. (2010). Antropolohichni materialy z rozkopok Medzhybozha. Dodatok 2 [Anthropological Materials from the Excavations in Medzhybizh]. In Yu. I. Tolkachov, *Medzhybizka fortetsia [Medzhibizh fortress]* (pp. 122-130). Kyiv: Filiuk [in Ukrainian].
- Rudych, T. O. (2014). *Naseleniia Serednoho Podniprovia I–II tysiacholittia za materialamy antropolohii [Population of Central Dnipro Region in 1st – 2nd Millennium: According to Anthropological Materials]*. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Sankina, S. L. (2000). *Etnicheskaia istoriia srednevekovogo naseleniia Novgorodskoi zemli po dannym antropologii [Ethnic History of Medieval Population of Novgorod Land according to Anthropological Data]*. Sankt-Peterburg: Muzei antropologii i etnografii [in Russian].
- Seheda, S. P. (2001). *Antropolohichni sklad ukrainskoho narodu. Etnohenetychnyi aspekt [Anthropological Composition of the Ukrainian People. Ethnogenetic Aspect]*. Kyiv [in Ukrainian].

- Selskoe naselenie Belorusi XVIII–XIX vv. Kraniologii i osteometrii [Rural Population of Belarus in the 18th – 19th Centuries. Craniology and Osteometry]. In I. I. Salivon, & S. V. Vasilev (Eds.), *Paleoantropologiya Belarusi [Paleoanthropology of Belarus]* (6, pp. 189-266). Minsk [in Russian].
- Shirobokov, I. G. Ob antropologicheskom svoeobrazii naseleniia Tomsk XVIII–XVII vv. [On Some Distinctive Anthropological Characteristics of the Population of Tomsk in the 17th to the 18th Centuries]. *Siberian Historical Research*, 4, 85-101. doi: 10.17223/2312461X/22/5 [in Russian].
- Shirobokov, I. G., & Verkhovtcev, D. V. (2016). Dannye kraniologii k voprosu o proiskhozhdenii Izhory [Craniology Data on the Origin of Izhora]. In *Radlovskii sbornik : nauchnye issledovaniia i muzeinye proekty MAE. RAN v 2015 g. [Radlovsky collection: scientific research and museum projects of the MAE. RAS in 2015]* (pp. 408-421). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Shtohrin, V. V. (2019). *Morfolohichna minlyvist cherepa Homo sapiens iz mohylnyka Bilenke [Morphological Variability of the Skull Homo Sapiens from Bilen'ke Gravefield]*. (Extended abstract of Master dissertation). Odesa [in Ukrainian].
- Sokolova, K. F. (1963). Antropolohichni materialy mohylnykiv Inkermanskoj dolyny [Anthropological Materials of Inkerman Valley Cemeteries]. In A. T. Braichevska (Ed.), *Arkheolohichni pam'iatky URSR [Archaeological sites of the USSR]* (Vol. XIII. Starodavni pam'iatky Inkermanskoj dolyny [Ancient sights of the Inkerman Valley] (pp. 124-159). Kyiv [in Ukrainian].
- Sytyi, Yu. M. (2011). Tsvyntari Baturyna XVII–XVIII st. [Cemeteries of Baturyn XVII–XVIII centuries]. In Ya. L. Didenko (Comp.), *Chyhyrynshchyna: istoriia i sohodennia [Chyhyryn region: history and present] : Proceedind of the Conference* (pp. 107-143). Cherkasy [in Ukrainian].
- Sytyi, Yu. M., & Mezentsev, V. I. (2016). Doslidzhennia v Baturyni [Cemeteries of Baturyn XVII–XVIII Cent.]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 [Archaeological research in Ukraine 2015]*, 229 [in Ukrainian].
- Taranenko, S., Viktorova, P., Koda, V., & Dolzhenko, Yu. Novi dani shchodo mohylnyku prykhodskoi Vvedenskoj tserkvy Kyieva [New Data on the Cemetery of the Parish Vvedenskaya Church in Kyiv]. In W. Dzieduszycki, & J. Wrzesiński (Eds.), *Królowie i biskupi, rycerze i chłopi – identyfikacja zmarłych* (pp. 249-254). Poznan [in Ukrainian].
- Tegako, L. I., Mikulich, A. I., & Salivon, I. I. (1978). *Antropologiya Belorusskogo Polesia [Anthropology of Belarussian Polesie]*. Minsk: Nauka i tekhnika [in Russian].
- Vallois, H. V. (1937). La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, 47, 499-532.
- Velikanova, M. S. (1975). *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia [Palaeoanthropology of the Land Between Two Rivers of Prut and Dnister]*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Vynohrodska, L. I., Potiekhina, I. D., & Dolzhenko, Yu. V. (2021). Formuvannia sotsialno-prostorovoi y antropolohichnoi struktury davnoi Vinnytsi za arkheolohichnymi (XIII–XVI st.) y antropolohichnymi (XVIII–XIX st.) materialamy [Formation of the Socio-Spatial and Anthropological Structure of Vinnytsia According to Archaeological (the 13–16th Cent.) and Anthropological (the 18–19th Cent.) Materials]. *Storinky istorii [Pages of history]*, 51, 24-52. doi: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220174> [in Ukrainian].
- Zarinia, G. V. (1990). Antropologicheskii sostav naseleniia Augshezme XVI–XIX vv. [Anthropological Compound of the Populations of Augshezme in the 16th – 19th Cent.]. In R. Ia. Denisova (Ed.), *Balty, slaviane, pribaltiiskie finny: Etnogeneticheskie protsessy [Balts, Slavs, Baltic Finns: Ethnogenetic Processes]* (pp. 109-123). Riga [in Russian].

Отримано 19.11.2021